

ZDENKA DUKAT

JASNA JELIČIĆ – RADONIĆ

Sveučilište u Splitu – Filozofski fakultet

Odsjek za povijest umjetnosti

Sinjska 2

21000 Split

jjelicicradonic@gmail.com

RANE EMISIJE FARSKE KOVNICE IZ REMETINOG VRTA U STAROM GRADU NA HVARU

UDK: 904:737.1(497.5 Stari Grad)»652«
Izvorni znanstveni rad

Na lokalitetu Remetin vrt u Starom Gradu na Hvaru otkriven je tijekom sustavnih arheoloških istraživanja jugoistočni ugao antičkog grada Farosa. U kontekstu grčke arhitekture i popratnog arheološkog materijala pronađeni su primjerci ranih farskih emisija što omogućava uspostavu jasnije kronologije pojedinih tipova novca. U vrijeme prvog grčkog nukleusa, nakon stabilizacije terena, farska kovnica je emitirala brončani novac u više nominala. Premda je farski novac u sirakuškom monetarnom sustavu, prikazi htonskih božanstva na ranim emisijama predstavljaju neosporan kontinuitet kultova kao dio nomina parske metropole.

Ključne riječi: Pharos, farska kovnica, rane emisije novca, htonska božanstva, Zeus, Demetra, Perzefona, Dioniz

Key words: Pharos, Pharian mint, early coin issues, chthonic deities, Zeus, Demeter, Persephone, Dionysus

Otkriće ostave Škudljivac pokraj Staroga Grada na Hvaru 1835. godine, s izvanredno sačuvanim primjercima novca najranijih emisija grčkih kolonija Farosa, Herakleje i prekova Jonijeveg novca, pravi je početak, kako je istaknuo Brunšmid, proučavanja numizmatike našeg područja (BRUNŠMID 1998: 47). Kroz brojne studije naš vrsni numizmatičar dr. Ivan Mirnik obuhvatio je ostave i novce grčkih gradova na srednjem Jadranu te izuzetno skrbio o zaštiti ove dragocjene arheološke baštine (MIRNIK 1981: 5-38; DUKAT – MIRNIK 1979: 5-15; MIRNIK 1979: 10-21). Uz želje za još dugi radni vijek, dragom kolegi prilažemo rad o ranim emisijama novca farske kovnice.¹

¹ U stručnoj obradi grčkog i rimskog novca pronađenog tijekom arheoloških istraživanja na lokalitetu Remetin vrt u Starom Gradu osobito je sudjelovala, nažalost, prerano preminula kolegica Zdenka Dukat te ovom prigodom donosimo dio rezultata dugogodišnjeg zajedničkog rada.

Krajem 19. st. J. Brunšmid je postavio osnovnu tipologiju i kronologiju dotad poznatog novca Farosa uglavnom sakupljenog bez podataka o okolnostima nalaza u različitim zbirka-
ma, što je i danas temeljno polazište za proučavanje faroskih emisija.² Nedavnim arheološ-
kim istraživanjima ovog grčkog grada prvi put je pronađen novac Farosa u kontekstu grčke
arhitekture i popratnog arheološkog materijala što omogućava izvjesne korekcije emitiranja
pojedinih tipova farske kovnice i prema tome uspostavu jasnije kronologije novca jednog od
najstarijih gradova na istočnoj obali Jadrana.

Pod patronatom sirakuškog tiranina Dionizija Starijeg osnovana je 384./3. godine parska
kolonija Pharos. Usprkos znatnog otpora autohtonog stanovništva i njihovih saveznika, Parani
su, kako izvještava Diodor, uz pomoć eparha Dionizijeve flote iz Ise, stabilizirali osvojeno po-
dručje i podigli grad pored mora. Sustavnim arheološkim istraživanjima na lokalitetu Remetin
vrt u Starom Gradu na Hvaru, provedenim od 1994. do 2004. godine pod vodstvom pisca ovih
redaka i kolege M. Katića, otkriven je jugoistočni ugao antičkog grada. Unutar južnih i istoč-
nih bedema koji se uvlače pod pravim kutom u pravcu sjevera stvarajući na taj način zaštitni
prilaz istočnim gradskim vratima, pronađeni su kulturni slojevi čija stratigrafska slika jasno
pokazuje mukotrpan slijed parskog osvajanja terena na kojem se prvobitno nalazilo ilirsko
naselje. Ostaci ilirske naseobine, više puta spaljene i porušene, zatim prvog grčkog nukleusa
zaposjedanja terena, također spaljenog u žestokim ratnim sukobima te temeljni zidovi prvih
kamenih grčkih kuća koji su potom dijelom uklopljeni prilikom planiranja grada, tj. podizanja
gradskih bedema i nove stambene arhitekture, popraćeni su znatnim arheološkim materijalom,
uglavnom keramičkih posuda različitih oblika i, naravno, pojedinim primjercima novca.³

Prilikom arheoloških istraživanja Remetinog vrta otkriven je, u sloju s tragovima palje-
vine (10/na relativnoj dubini ▼316-326 cm) prvog grčkog zaposjedanja terena nad porušanim
ilirskim naseljem, najraniji brončani novac s ulomcima finog grčkog posuđa. Na najbolje sa-
čuvanom primjerku novca (11-N 490) pronađenom na ▼325 cm prikazana je glava Demetre
okrenuta nadesno sa stefane unutar linearne kružnice na aversu i jarac koji hoda prema lijevo
na reversu, također unutar linearne kružnice. Na drugom primjerku novca (10-N 489/na ▼323
cm) nazire se na korodiranom aversu glava desno, a jarac koji hoda nalijevo je dobro sačuvan
na reversu. Novci su izrađeni od debelih pločica s okruglim pažljivo rezanim rubovima. To su
prvi primjerci novca Parosa pronađeni prilikom arheoloških istraživanja i slične Babelonovom
tipu novca Parosa (1339, Pl. CCXLI, 1 – glava Demetre desno, s diademom, podignutom
kosom/jarac lijevo). Premda na tim primjercima nema legende, tj. oznake etnikona, analizom
sastava metala potvrđeno je da se radi o novcu Parosa. To se poklapa s primjerkom novca u
Numizmatičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu (12-inv. br. 3078), koji je istog sastava,
a nosi na reversu oznaku ΠΑΡΙ.⁴

Brončani novac farske kovnice, vrlo sličan navedenim paroskim primjercima koji su
prvi kolonisti donijeli sa sobom, otkriven je tijekom arheoloških iskopavanja u sljedećim kul-
turnim slojevima. Iako je istog tipa i male nominale - trećine trijasa, uočavaju se već na prvi

² BRUNŠMID 1998: 50-63; BONAČIĆ MANDINIĆ 1987: 393-406; VISONÀ 1993: 253-260; BONAČIĆ MANDINIĆ 1995-1996: 133-139, 154-155; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 128-152; BONAČIĆ MANDINIĆ – GÖRICKE-LUKIĆ 2010: 175-178.

³ KATIĆ 1995-1996: 51-55; JELIČIĆ-RADONIĆ 1995-1996: 56-114; KATIĆ 1999: 61-65; JELIČIĆ-RADONIĆ 1999-2000: 77-82; 2002: 221-240; 2005: 315-328; 2010a: 125-129.

⁴ Prema privremenim rezultatima SEM-EDAX analize novac je uglavnom od bakra (Cu) s relativno visokim po-
stotkom kositra (Sn), tj. između 10 i 20%, a karakteristično je da ne sadrži olovo (Pb) ili pak samo u tragovima, tj.
ispod 1%. Prije čišćenja novca iz Arheološkog muzeja u Zagrebu (12-inv. br. 3078) na reversu su bila vidljiva samo
prva dva slova legende – ΠΑ; istom tipu novca pripada još nekoliko primjerkara pronađenih u najdonjim slojevima
arheološkog lokaliteta u Remetinom vrtu, ali loše sačuvanih.

pregled izvjesne inačice u stilu likovnih prikaza i umjetničkoj kvaliteti pojedinih primjeraka. To se također odražava u stratigrafskim profilima sonde VII te se prema tome navedeni novac može razvrstati u nekoliko skupina.⁵

U prvu skupinu bi pripadali novci tipa (13-N358, 14-N494):

Av. – glava Demetre lijevo, linearna kružnica.

Rv. – jarac lijevo, u egzergu legenda ΦΑ, linearna kružnica.

U paljevinskom sloju sonde VI na ▼250 cm otkriven je N 358, a primjerak N 494 u sjevernom profilu sonde VII na ▼280 cm, ispod kamenog štupa na samom sloju mrke zemlje koji se može povezati s ranom grčkom arhitekturom prije gradnje gradskih bedema. To je Brunšmidov tip 24 – na aversu/mladolika ženska glava (Artemida) sa stefane i krobilosom nalijevo, a na reversu/koza stoji nalijevo, u odsječku ΦΑ, linearna kružnica. Za razliku od tipa 23 iste nominale, Brunšmid ističe njegov ljepši stil te dodaje opasku »da su likovi potpuno drukčije izvedeni negoli na prethodnima« (BRUNŠMID 1998: 58, T.I 18). Međutim, na aversu je prikazana glava Demetre sa stefane i kosom skupljenom i podignutom, kao na primjercima parskog novca te je vjerojatno u pitanju oponašanje tog tipa novca matičnog grada koji su kolonisti donijeli na Hvar. Na reversu novca farskih emisija jarac stoji na mjestu za razliku od prikaza jarca koji hoda na reversu parskog novca. Bez obzira što je životinjsko tijelo statično ono je izraženo vitalno s nizom razrađenih detalja poput krzna kože na vratu, truhu i osobito stražnjim nogama koje kao i one prednje završavaju pravilno oblikovanim papcima. Na glavi se ističu blago savijeni, bogato razvijeni rogovi te brižljivo prikazana brada. Navedeni novci su izrađeni od debelih pločica s okruglim, pažljivo rezanim rubovima te i oblikom imitiraju poznate primjerke istog tipa parskog novca. Upravo ova skupina novca farske kovnice najviše oponaša parske prototipove ne samo u likovnim prikazima već i izradi te predstavlja vrlo kvalitetan umjetnički rad.⁶

Sljedeće dvije skupine farskog novca koje oponašaju navedeni parski novac, istog su tipa i nominale, a razlikuju se samo u usmjerenju likovnih prikaza, tj. jesu li okrenuti nadesno ili lijevo.

Drugoj skupini pripadali bi novci tipa (15-N400, 16-N486):

Av. – glava Demetre desno, kosa uvijena u pundu.

Rv. – koza desno.

Na aversu ove skupine je glava Demetre, a na reversu koza što predstavlja novost u odnosu na parske primjerke novca iste nominale kao i one farske I. skupine. Premda su primjerci novca pronađeni prilikom arheoloških istraživanja vrlo istrošeni, jasni su likovni prikazi. Ženski lik se najbolje prepoznaje na aversu primjerka 16-N 486 pronađenog u sloju crvenice na ▼262 cm. Na reversu svih primjeraka dobro je sačuvan prikaz kože (N386, 15-N400, N421, 16-N486).

⁵ Primjerci ranih emisija novca farske kovnice pronađeni su na lokalitetu Remetin vrt u širem arheološkom kontekstu što će biti objavljeno u pripremljenoj publikaciji cjelokupnih nalaza te posebno profil sonde VII s ostalim arheološkim materijalom. Ovdje se donosi nadopunjen dio članka o tipu novca male nominale s obzirom na to da tvori cjelinu s novcima velike i srednje nominale ranih emisija farske kovnice, DUKAT – JELIČIĆ-RADONIĆ 2007: u tisku.

⁶ Na osnovi izvrsnosti stila, posebno aversa njegovog tipa 30, May smatra da je »one of the most skilful productions of the Pharian mint« usp. MAY: 24, Pl. III 23.

Brunšmid ne donosi ovaj tip novca. Nedavnom klasifikacijom farskog novca iz Zbirke Machiedo koja potječe s Hvara, M. Bonačić Mandinić je identificirala primjerke ovog tipa novca i atribuirala kao Artemida/koza (BONAČIĆ MANDINIĆ 1987: br. 147-151, T. 2, 20, 21). Nekoliko primjeraka novca nalazi se i u Muzeju Slavonije u Osijeku (GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 148-149, nos. 474, 475). Skupinu istog tipa novca u Arheološkom muzeju u Zagrebu koji su nekad pripadali Zbirci Bervaldi-Lucić s Hvara i među kojima se nalazi jedan primjerak brončanog novca Parosa (12-3078) tipa Demetra desno, kosa skupljena u punđu/koza ide desno, iznad legenda ΠΑΠΙ, Visonà je pripisao imitaciji parskih prototipova i datirao od sredine do kasnog 4. st. pr. Kr. (VISONÀ 1993: 254-257).⁷

U pitanju je emisija farske male nominale koja derivira iz prve grupe čiji primjerci skoro u potpunosti imitiraju parski novac s Demetrom i jarcem, a ovdje je prikazana koza i nešto jednostavnije izrađen ženski lik. Na osnovi sličnih Brunšmidovih tipova (23, 24) prikaz na aversu je atribuiran Artemidi, iako je očito da je proizašao iz vrlo kvalitetnih ranijih primjeraka novca s likom Demetre, glavnog božanstva Parana. Navedeni novac je bio znatno u opticaju što pokazuje njegovi vrlo istrošeni primjerci.

Trećoj grupi pripadali bi novci tipa (17-N224, N271, N354A, N440, 18-N493, N648)

Avers – glava Demetre lijevo.

Revers – koza lijevo.

To je najbrojnija skupina farskog novca male nominale tipa Demetra lijevo/koza lijevo dosad pronađenog prilikom arheoloških istraživanja Farosa. Prema Brunšmidu to je tip 23 – na aversu/mladolika ženska glava (Artemida) sa stefane i krobilosom nalijevo, na reversu/koza stoji nalijevo, u odsječku ΦΑ, linearna kružnica (BRUNŠMID 1998: 58, pl. I 17). Brojni su primjerci ovog tipa novca male nominale a potječu iz Zbirke Machiedo, danas u Arheološkom muzeju u Splitu, kao i oni nabavljeni za Muzej Slavonije u Osijeku čije je porijeklo vjerojatno s Hvara (BONAČIĆ MANDINIĆ 1987: br. 122-136, pl. 2, 15 (br. 123); GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 148-149, br. 472, 476).

U dosadašnjoj numizmatičkoj literaturi se prema Brunšmidovoj klasifikaciji i stilskoj analizi tipova farske kovnice smatra da je na ovom novcu male nominale datiranom na kraj 4. i 3. st. pr. Kr. prikazana Artemida/koza, što je kao i navedena datacija, općenito prihvaćeno (BRUNŠMID 1998: 50-52, 58, tipovi 23, 24, pl. I 17,18).⁸ Međutim, arheološkim istraživanjem u Remetinom vrtu prvi put su pronađeni novci Parosa i Farosa u kulturnim slojevima u kontekstu arheološkog materijala i grčke arhitekture što omogućava preciznije datiranje. Na temelju stratigrafske slike sjevernog profila sonde VII može se promatrati odnos navedenih skupina ove male nominale – trećine trijasa farskog novca prema nalazu pojedinih njihovih primjeraka. Tako je novac (14-N494) iz I. grupe pronađen na ▼280 cm u sloju mrke zemlje koji se

⁷ To su novci inv. br. 3079-3089. Na osnovi konteksta parskog i farskog primjera Visonà je iznio pretpostavku da je upravo taj tip parskog novca mogao biti prototip farskoj kovnici, koja je imitirala bar jedan tip novca svoje matice, no istaknuo je izvjesne varijante u likovnim prikazima. Frizura Demetre na parskom novcu je uvijena u punđu, dok je kosa ženskog lika na farskim primjercima samo uvijena što prema njegovom mišljenju predstavlja nesigurnu identifikaciju s Demetrom; tom tipu bi pripadali i novci koje u svojoj klasifikaciji donosi MAY br. 29 i pripisuje Brunšmidovu tipu 23 te primjerak br. 32, ali je prema njegovom mišljenju atribuiran Brunšmidovu tipu 24, v. MAY: 24, Pl. III 22, 24.

⁸ Međutim, May je s obzirom na vrlo kvalitetnu izradu likovnog prikaza primjerka pod njegovim brojem 30, smatrao da je ovaj tip novca male nominale suvremen najranijim farskim emisijama većih vrijednosti, tj. onima velike nominale sa Zeusom (1-3) i njegove polovice s Perzefonom (13-15) na aversu, odnosno jarcem na reversu, usp. MAY: 23-24. (»These three issues are all of good style, especially the obverse type of 30, which is one of the most skilful productions of the Pharian mint. It must be contemporary with 1-3 and 13-15«).

pružao ispod kamenog šuta što ga odvaja od sljedećeg gornjeg sloja crvenice. Navedeni sloj se može povezati s ranom grčkom arhitekturom koja je prethodila planiranoj izgradnji bedema. U sljedećem kulturnom sloju crvenice otkriveni su na istoj dubini primjerci novca koje smo prema varijantama stilskih prikaza razvrstali u II. (16-N486 na ▼261 cm), odnosno III. grupu (18-N493 na ▼261 cm). Na reversu je prikazana koza umjesto jarca, što predstavlja novost u odnosu na parski novac i prvu skupinu farskog novca. Na aversu je zadržana Demetra, glavno božanstvo Parana, te se njena važnost odražava i na novcu Farosa.

Osim navedenih emisija s prikazom Demetre, farska je kovnica u ranom razdoblju emitirala i trias s likom Perzefone, njezine kćeri čiji je kult neposredno povezan te zajedno štovan u Thesmoforijama. U Remetinom vrtu pronađeno je više primjeraka novca s Perzefonom. Gotovo na istoj dubini u sondi VII otkriveno je pet komada novca srednje nominale – triasa od kojih su najbolje sačuvani 3-N373 i 4-N380. To je Brunšmidov tip 18 - avers mladolika ženska glava (Perzefona) s vijencem od klasja nalijevo/revers koza stoji nalijevo, ispred koze tanka biljka, linearna kružnica (BRUNŠMID 1998: 57, T.I 13).⁹ Na aversu novca 3-N373 je glava Perzefone okrenuta nalijevo te na reversu jarac nalijevo ispred kojeg se nalazi stabljika biljke, ispod crte u egzarhu legenda [Φ]A, u linearnoj kružnici, a pronađen je na dubini od ▼263 cm (DUKAT – JELIČIĆ-RADONIĆ 2009: 321-338). Na drugom primjerku 4-N380, otkrivenom na dubini od ▼268 cm, na aversu je Perzefona nalijevo, prikazana u profilu s kosom spletenom u dugu pletenicu te ovjenčana vijencem od klasja žita, znatne umjetničke kvalitete. Ista umjetnička razina primjećuje se na reversu gdje je statično izveden lik jarca ispred kojeg je također biljka. Premda izgleda da je na ovom novcu sačuvan samo početak rogova koji se razgranato pružaju na glavi jarca prvog primjerka, tijela životinja su tretirana na isti način s naznačenim krznom po vratu, leđima i stražnjim nogama te s posebno istaknutim pažljivo anatomske oblikovanim nožnim papcima.

Na nešto lošije sačuvanom novcu 6-N381, pronađenom na istoj dubini od ▼268 cm u sondi VII, na aversu je glava Perzefone, a na reversu jarac, ispred koje se možda naziru tragovi biljke. U sjevernom profilu sonde VII bio je na dubini od ▼262 cm bolje sačuvan primjerak istog tipa novca 7-N492. Na reversu je lik jarca s brižno razrađenim detaljima naglašene muskulature tijela te prikaz Perzefone na aversu, prema tipu Brunšmid 17. Najlošije sačuvan od navedenih primjeraka je novac 8-N495 pronađen u sjeveroistočnom profilu sonde VII na dubini od ▼261 cm. Na reversu bi mogao imati prikaz jarca ispred kojeg je tanka biljka, pa bi se moglo također raditi o Brunšmidovu tipu 17 (BRUNŠMID 1998: 56-57, T. I 11, 12).

Osim ovih pet primjeraka triasa s prikazom Perzefone u sondi VII pronađen je prilikom arheoloških istraživanja novac istog tipa 5-N223 u sondi I na dubini od ▼256 cm. Otkriven je uz temeljnu stopu zida sjeveroistočnog ugla građevine planirane zajedno s bedemom, a prekovan je na novcu Ise tipa Artemida/osmokraka zvijezda. Na aversu je glava Perzefone lijevo, a na reversu lik jarca s izvijenim rogovima i izduženom bradicom na glavi lijevo, ispod crte etnikon [Φ]A, u linearnoj kružnici, Brunšmidov tip 17 (BRUNŠMID 1998: 56-57, T. I 12; BONAČIĆ MANDINIĆ 1995-1996: 138, no.17).

U istočnom profilu sonde IX koja se pruža neposredno u nastavku sonde VII pronađen je na dubini od ▼266 cm primjerak novca polovice triasa (9-N488) s prikazom Perzefone na AV i kozom iznad koje su tragovi zvijezde na reversu, Brunšmidov tip 22. Dakle, osim srednje kovao se novac istog likovnog prikaza i male nominale, čiji primjerci su navedeni u Brušmidovom katalogu u dvije inačice (BRUNŠMID 1998: 58, tip 21 /T.I 16; tip 22).

⁹ Premda je Brunšmidov prikazan primjerak novca (T. I 13) dobro sačuvan, ali očito nije očišćen, može se primijetiti da je na reversu lik jarca što pokazuje rogovi na glavi.

Emisije s likom Perzefone su kovane, prema Brunšmidovoj klasifikaciji na kraju 4. i 3. st. pr. Kr. i to u dvije nominale. S obzirom na prekov farskog triasa na isejskom novcu Artemida/zvijezda, koji Brunšmid pripisuje drugom razdoblju djelovanja isejske kovnice pri kraju 4. st., datiran je u isto vrijeme i farski novac Perzefone, što je općenito prihvaćeno.¹⁰ Nedavno je objavljen prekov istog tipa farskog novca na sirakuškom triasu tipa Atena/hipokamp iz Muzeja Slavonije u Osijeku (GÖRICKE-LUKIĆ 2004, 144, n. 455). Dakle, farskim emisijama s likom Perzefone prekivan je ne samo isejski već i sirakuški novac. To jasno potvrđuju i novi nalazi istih prekova otkrivenih prilikom arheoloških istraživanja u Remetinom vrtu (DUKAT – JELIČIĆ-RADONIĆ 2009: 323-331). Poznato je da se u gradovima južne Italije i Sicilije povijesno povezanim s vojno-političkim aktivnostima Dionizija Starijeg i potom Dionizija Mlađeg, nakon pada sirakuške tiranije 344. godine, prekivaju emisije novca kovane za vladavine navedenih tirana. Prekivanje triasa sirakuških tirana i prvog novca isejske kolonije s označenim etnikom ΙΣΣΑΙΩΝ istim tipom farskog novca s Perzefonom, neosporno pokazuje da su navedene emisije bile ranije emitirane (TUSA CUTRONI 1968: 44-49; GORINI 1993: 277-311; JELIČIĆ-RADONIĆ 2010: 61-67).

Prvom razdoblju farske kovnice pripadaju i velike brončane nominale - hemilitre tipa Zeus/jarac pronađene tijekom arheoloških istraživanja u Remetinom vrtu. Novac 1-N226 pronađen je s unutrašnje strane istočnog bedema u sloju crvenice na dubini od ▼110 cm. Na aversu je glava Zeusa u profilu ovjenčanog lovorovim vijencem lijevo s vrlo izrazito snažnim crtama lica, a na reversu je prikazan jarac lijevo, ispod crta gdje se u egzarhu naziru ostaci slova etnikona (ΦΑ), unutar linearne kružnice. Vrsna likovna obrada Zeusova portreta s brižno izvedenom frizurom koja završava skošenim uvojcima pletenice te jarca razrađenog nizom detalja pokazuje vještog majstora izrade kalupa. Autoritativan izraz vrhovnog božanstva kao i niz detalja životinjskog gipkog tijela s dugim, izvijenim rogovima i izduženom bradicom na glavi te naznačenim krznom po leđima, trbuhu i stražnjim nogama s pažljivo oblikovanim papcima, odražavaju izuzetni umjetnički senzibilitet. Navedeni novac pripada varijanti Brunšmidova tipa 5, ali bez prikaza uspravljene zmije ispred jarca na reversu te novcima iz ostave Škudljivac.¹¹ Drugi primjerak velike nominale 2-N249 pronađen je u kuli koja s unutrašnje strane flankira istočna vrata grada, pri samom dnu na prijelazu sloja mrke crvenice u crnicu na dubini od ▼300 cm. U odnosu na prethodni novac na aversu je drugi tip glave Zeusa sa zaobljenim potiljkom te frizurom koja također završava pletenicom skošenih uvojaka, ali istaknutom zjenicom oka i drugačijom bradom s izduženim brkovima, dok je na reversu snažno tijelo jarca izrazito plastično oblikovane muskulature. To je Brunšmidov tip 5, koji pripada novcima ljepšeg stila, kao i primjerci iz ostave Škudljivac.¹²

Premda su oba primjerka novca dosta izlizana od upotrebe izgleda da nedostaje na reversu prikaz smotane zmije usmjerene prema jarcu. Ovaj simbol je karakterističan za rane emisije ovih tipova novca poput onih znatno bolje sačuvanih primjeraka u ostavi iz Škudljivca gdje su na Zeusovom portretu uočljivi izvanredni detalji ne samo fizionomijskih crta lica već

¹⁰ BRUNŠMID 1998: 50-52, br. 16-20/T.I 10-15, br. 21-22/T.I 16; 71 br. 7-9/T.IV 63-65; BONAČIĆ MANDINIĆ 1995-1996: 133,138; BONAČIĆ MANDINIĆ - VISONÀ 2002: 326-327, 360; BONAČIĆ MANDINIĆ 2004: 92-93, br. 169-172. Žensku glavu na aversu isejskog novca dosad interpretiranu kao nimfu N. Cambi je prema ikonografski karakterističnoj frizuri visoko podignutog repa na tjemenu pripisao božici Artemidi, usp. CAMBI 2002: 306-307, sl. 3.

¹¹ BRUNŠMID 1998: 53-54; BONAČIĆ MANDINIĆ 1995-1996: 135,137, br. 10; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: br. 402, 403; 2012: 306, bilješka 17, sličan tipu I.

¹² BRUNŠMID 1998: 54, T.I 4; BONAČIĆ MANDINIĆ 1995-1996: 137, br.11; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: br. 410, 411; 2012: 308, bilješka 18, tip III. May ističe da su novci sa Zeusom »of remarkably fine style and can be placed, with justice, among the most striking representations of the deity.« usp. MAY: 16, br. 1-3/ Pl.III 3, 4.

i razrađeni elementi kose ovjenčane lovorovim vijencem (GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 128-133, nos. 393-412; 2012: 306-308, 320-323, tipovi I-III). Novi primjerci teškog brončanog novca Farosa pronađeni su u najdubljim, odnosno najranijim kulturnim slojevima. Prvi navedeni novac (1-N226) vjerojatno je prilikom iskopa za gradnju istočnog bedema dospio u sloj crvenice i to s unutrašnje strane gdje se uvijek izbacivala zemlja (na ▼110 cm) dok je drugi (2-N249) na prijelazu ilirskog sloja u onaj s grčkim nalazima (na ▼300 cm). Prema stratigrafskoj analizi pripadaju emisijama koje su prethodile izgradnji bedema i planiranju grada u pravom smislu riječi, tj. prije sredine 4. st. To neosporno pokazuju i njihove stilske karakteristike. Zeusovi portreti su slični dosad poznatim primjercima ranih emisija faroske kovnice, poput Brunšmidovog tipa 5 i varijante 5 ili onih sačuvanih u ostavi Škudljivac (GÖRICKE-LUKIĆ 2004: 402-403, 410-411; 2012: 306-308, tip I-III), ali im na reversu nedostaje zmija ispred jarca. Međutim, indikativan je način izrade životinjskog tijela na ovom tipu brončanog novca s portretom Zeusa (1-N226) budući da je vrlo sličan prikazu na reversu srednje i male nominale s likom Perzefone (3-N373, 4-N380) i Demetre (13-N358, 14-N494). S obzirom na to da je u svim navedenim emisijama primijenjen isti simbol na reversu, može se usporediti njihov stil.

Premda su novci donekle izlizani od upotrebe, opaža se niz brižno izvedenih detalja poput razvijenih rogova i bradice na glavi te istaknutog krzna po tijelu ili oblikovanju papaka na hemilitri s prikazom Zeusa (1-N226) kao i na onom najsitnijem novcu trećine triasa s likom Demetre (13-N358, 14-N494), tj. prve skupine gdje se vjerno oponaša prototip parskog novca istog tipa (BRUNŠMID 1998: tip 24, T. I 18; MAY: no. 30, PL.III 23; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: no. 471, 402-403). Navedeni primjerci pripadaju ranim emisijama faroske kovnice budući da su pronađeni u najdubljim kulturnim slojevima koji se mogu povezati s prvim grčkim nukleusom čiji su temeljni ostaci zidova otkriveni unutar jugoistočnog ugla Farosa prilikom arheoloških istraživanja u Remetinom vrtu.

U sljedećem kulturnom sloju otkriveni su novci srednje nominale triasi s likom Perzefone. Na primjercima bolje očuvanim (3-N373, 4-N380) zamjećuje se slično razrađeno tijelo jarca kao na prethodno navedenim emisijama s prikazom Zeusa i Demetre, ali je ispred životinje izvedena stabljika. U kulturnom sloju sonde VII u kojem su pronađeni navedeni novci s prikazom Perzefone otkriveni su i novci Herakleje kao i prekovi sirakuškog novca te će obrada cjelokupnog arheološkog materijala doprinijeti preciznijem datiranju pojedinih emisija. Naime, na istoj dubini u tom sloju crvenice otkriveni su primjerci novca male nominale s likom Demetre, tj. skupine II i III, gdje se umjesto jarca nalazi koza. Te dvije istovremene inačice slijede emisije I. skupine novca s Demetrom, znatno »ljepšeg« stila, uvijek s likom jarca. Slična stratigrafska slika opaža se u sondi I gdje je na istoj dubini bio trias s prikazom Perzefone prekovan na isejskom tipu Artemida/zvijezda (5-N223) i novac trećine triasa s Demetrom i kozom (17-N224). Dakle, prema stratigrafskoj analizi može se datirati navedene emisije novca farske kovnice nakon izgradnje gradskih bedema isplaniranog grada. Prema poznatim primjercima triasa s prikazom Perzefone vrlo dobre izrade (BRUNŠMID 1998: 56, tip 16/ T.I 10; MAY: nos. 13-15, Pl. III 12; GÖRICKE-LUKIĆ 2004: nos. 448-450), vjerojatno su prve emisije tog tipa novca bile suvremene s onim Zeusovim (sa zmijom ili bez nje poput primjeraka 1-N226, 2-N249) te Demetrinim tipovima (13-N358, 14-N494). Nakon njih bi slijedile emisije triasa sa Perzefonom pronađene u Remetinom vrtu, čiji su primjerci ponekad prekovani na sirakuškom i isejskom novcu, a ispred jarca se pojavljuje biljka. Tada se emitira i novac male nominale, tj. polovica triasa s likom Perzefone i trećina triasa s prikazom Demetre (skupina II i III) gdje je na reversu prikazana koza.

Premda neke kolonije kuju novac identičan težini i tipu s onim matičnog grada i razliku se od njih samo različitim etnikom, rane emisije farske kovnice potpuno su u sirakuškom monetarnom sustavu. Novac Farosa, kao i drugih grčkih kolonija tada osnovanih u kontekstu Dionizijevih političkih interesa na srednjem Jadranu, odgovarao je po strukturi i težini sirakuškim litrama tipa glava Atene/zvijezda između dva dupina i triasima tipa glava Atene/hipokamp. To jasno pokazuje znatnu ovisnost o sirakuškim tiranima Dioniziju Starijem i njegovom nasljedniku Dioniziju Mlađem uz čiju su pomoć i podršku Parani uspjeli osnovati grad. No likovno se prve emisije farske kovnice potpuno oslanjaju na parski novac, za kojim ne zaostaju u umjetničkom smislu te postižu visoku kvalitetu vrsne vještine izrade. Božanstva prikazana na ranim serijama novca u novoj naseobini neosporno pokazuju štovanje istih kultova kao dio nomina koja su kolonisti preuzeli od svoje metropole (POLASCHEK 1938: 1861).

Parani su u svojoj domovini osobito štovali htonska božanstva, u prvom redu Demetru, što je izraženo ne samo u povijesnim izvorima nego i prikazima na novcu tijekom dugog vremenskog razdoblja. Kult velike božice vrlo rano je prisutan na Parosu, koji se nekoć navodno zvao Demetrijada. Otok je, prema homerskoj himni, bio pod vladavinom božice Demetre i njezine kćeri Perzefone (LESKY 2001: 116; hDem. 492). Važnost tog drevnog misterijskog kulta na Tasosu, jednoj od prvih parskih kolonija, očita je na Polignotovoj slici podzemnog svijeta u Delfima. Tu se nalaze dvije istaknute ličnosti umjetnikova rodnog grada - oikist Telis i Kleobeja za koju »kažu da je prva sa Parosa donijela Demetrine misterije na Tasos« (Paus. X.28.3). Brončani novac s prikazom Demetre koji su kolonisti donijeli sa sobom i potom među prvim emisijama farske kovnice kovali novac istog tipa i vrijednosti, potvrđuje rani prijenos njezina kulta i na otok Faros (DUKAT – JELIČIĆ-RADONIĆ 2007: u tisku).

U mitu o Demetri, majci–zemlji kojoj je Had, vladar podzemnog svijeta, potajno oteo kćer te je prisiljen vratiti je svake godine na određeni vremenski period, sadržan je osnovni ciklus prirode. U tom kontekstu uvodi se eshatološki aspekt što dovodi do promjene prirode kulta koji postaje misterijski i temelji se na individualnom izboru i obećanju sretnog zagrobnog života. Svetkovine posvećene Demetri i Kori – *Thesmophoria*, bile su na prvom mjestu u Parosu, no najpoznatije su Eleuzinske misterije osnovane od same Demetre tijekom njenog lutanja u potrazi za kćeri. Prilikom pokušaja rekonstrukcije misterijskog kulta u Eleuzini izneseno je mišljenje da se za vrijeme dramatičnog predstavljanja uvode Demetra, Kora i Zeus u finalnom vrhuncu ceremonije. Ne samo da je Perzefona Zeusova kćer nego se Zeus također pojavljuje kao htonsko božanstvo (Zeus Cthonios), vladar podzemnog svijeta zajedno s Demetrom. On je i bog plodnosti kojem se, kako donosi Hesiod, obraćaju poljodjelci: »Zeusa moli zemaljskog, Demetru, božicu časnu, da bi ti zemlja sveto, božansko urodila žito«. Zeus Meilichios je također htonsko božanstvo kojem se podižu votivni reljefi. Na jednom od njih, mramornom reljefu s Krfa, nalazi se smotana zmija ispred stjenovitog Zeusovog sjedišta.¹³ Taj htonski atribut Zeusa prisutan je i na ranim emisijama farske kovnice, likovno izveden na sličan način. Na ranim primjercima brončanog novca velike nominale s prikazom Zeusa na aversu ispred jarca na reversu često je smotana zmija. Međutim, taj važan htonski atribut nalazi se na reversu ispred jarca, očito je povezan s tim drugim simbolom. Što znači prikaz jarca na novcu Parosa i Pharosa?

¹³ LIMC IV 1, 844-846; BRUIT ZAIDMAN-SCHITT PANTEL 1999:132-140; LIMC VIII 1, 311, 340-341, 345, br. 202. Zeus Meilichios je slavljen u Ateni na svetkovinama, što spominje Tukidid (Thuc. I.126): »Jer i Atenjani imaju Diazije (Διάσια), koje se zovu najvećom svetkovinom Zeusa Blagoga (Zeus Meilichios), izvan grada, za koji sav narod žrtvuje mnogo ne krvavih žrtava, nego svete žetve zemljanih plodina«.

Već na prvim emisijama parskog novca prikazan je jarac u klečećem položaju ili poskakujući u živahnom pokretu, osobito izraženih pokreta svojstvenih prirodi životinjskog tijela. Vrlo brižno razrađeni detalji rogova i brade, kože na vratu i trubuhu tijela jarca visoke umjetničke kvalitete predstavljaju remek-djela rezbarenih matrica. Dominantni ikonografski tip još od arhajskih emisija parskog novca smatra se aluzijom na razvijeno stočarstvo na otoku. Stoga se preuzimanje prikaza jarca s novca matičnog grada na svim ranim emisijama novca faroske kovnice s likovima Zeusa, Perzefone i Demetre na aversu te uvijek jarcem ili poslije kozom na reversu uglavnom tumači kao simbol gospodarstva nove kolonije (BONAČIĆ MANDINIĆ 1995-1996: 133; TSOURTI 2001: 12-15, 82-83). U tom važnom simbolu na parskom novcu od najstarijih vremena i dugo prisutnom u povijesti tog grada O. Rubensohn je prepoznao atribut Dionizijevog kulta. Poznate su emisije srebrnog novca Parosa s prikazima Demetre i Dioniza ili njihovih atributa, kao npr. s mladim Dionizom ovjenčanim bršljanovim vijencem na aversu i Demetrom koja sjedi na cisti mistici, drži žitno klasje i žeslo na reversu ili s glavom Demetre ovjenčane žitnim klasjem na aversu i bršljanovim vijencem na reversu, unutar kojeg je legenda ΠΑΠΙ. Slični su prikazi i na brončanim emisijama novca Parosa. Vrlo rano Dionizijev kult je prenesen u parsku koloniju Thasos što potvrđuju emisije novca 6. i 5. st. s prikazima itafaličnih Silena koji nose nimfe ili bradate glave Dionizija ovjenčane mladica loze. Dionizijevo svetište zauzimalo je istaknuto mjesto na agori grada te se pretpostavlja da je trebalo biti i u Parosu na nekom središnjem prostoru (RUBENSOHN 1949: 1809-1811, 1821-1822, 1852-1853; ΛΙΑΜΠΗ 1998: 251-282, π. 4, 5).

Dioniz je, prema predaji, sin Zeusa i beotske princeze Semele, premda postoje i druge inačice mita kao starija svjedočanstva koja ga dovode u vezu s plodnošću zemlje, odnosno htonskim božanstvima. Kao bog biljnog svijeta i vinove loze - opojnosti i nadhnuća te davatelj besmrtnog života, povezan je s podzemnim svijetom. Htonski karakter kulta izražen je u Dionizovim svečanostima Anthesteria te osobito u dionizijsko-orfičkim tekstovima ispisanim na zlatnim pločicama. Tradicionalno vezani uz Dionizove kultne obrede su jarac ili koza gdje su nošeni u divljim procesijama i obično žrtvovani. Poznata je i znatno raširena Dionizova identifikacija sa zmijom, povezana s njegovim orgijskim kultom, poput prizora u Euripidovom religioznoj drami Bacche.¹⁴

U tom kontekstu prikaz jarca na reversu ranih farskih emisija jasno izražava vrlo rano uvođenje Dionizovog kulta u novoj parskoj koloniji. Htonski karakter naglašava i uspravljenost zmija ispred jarca na vrlo ranim primjercima teške bronce s likom Zeusa na aversu, što pokazuje da je štovanje Dioniza preuzeto istovremeno s ostalim htonskim božanstvima matičnog grada. Pravilo da se moraju sačuvati običaji štovani u domovini, očito je primijenjeno u parskoj koloniji na Farosu. Dionizijeve i Demetrine misterije povezane s vitalnošću zemlje održavane u plodnoj chori Farosa odražavaju izrazito htonski karakter njegove religioznosti. Ideja o smrti i ponovnom rođenju prožima mit o Dionizu kao i onaj o Demetri te u osnovi izražava prirodni ciklus. To neosporno potvrđuju prikazi htonskih božanstava (Zeus, Demetra, Perzefona, Dioniz) kao i njihovih simbola (jarac, zmija, grozd) na ranim emisijama faroske kovnice novca.

Nakon ustrojstva grada – države Parana započinje znatna aktivnost farske kovnice. To pokazuju brojne emisije novca različitih tipova i nominala pronađenih u najdubljim kulturnim slojevima tijekom arheoloških istraživanja provedenih unutar Remetinog vrta. U prvom redu

¹⁴ LIMC VIII 1, 310; MADDOLI 1996: 483-491; LANZILLOTTA 1987: 184-185; SEAFORD 2006: 76-83; OLALLA 2007: 110, 276-277; Thuc. II, 15, 4; LIMC III, 414-420, sl. 523-540; ZANINOVIĆ 1996: 122, bilješka 26.

reprezentativni brončani novac velike nominale - hemilitre tipa Zeus/jarac otkriven je u najranijim slojevima kao i onaj tipa Demetra/jarac, ali male nominale, tj. trećine triasa. Triasi tipa Perzerona/jarac pronađeni su u kulturnom sloju nakon izgradnje bedema i planiranja grada prije sredine 4. st. pr. Kr., no prema drugim primjercima znatno kvalitetnije izrade i ljepšeg stila, očito je da su ovi tipovi novca srednje nominale emitirani istovremeno s prvim emisijama hemilitre Zeus/jarac i onima trećine triasa Demetra/jarac. Povlačenjem sirakuške zaštite nakon pada sirakuških tirana 344. godine prekiva se farskim triasom novac Sirakuze tipa Atena/hipokamp i isejski novac tipa Artemida/osmokraka zvijezda što također pokazuje njegovu raniju upotrebu u odnosu na općenito prihvaćenu Brunšmidovu kronologiju. U istom kulturnom sloju pronađena je polovica triasa s prikazom Perzefone/koze, a javljaju se i emisije novca male nominale, tj. trećine triasa s Demetrom/kozom (II. i III. grupe) .

Na osnovi stratigrafske slike pronađenih primjeraka novca tijekom arheoloških istraživanja u Remetinom vrtu, može se zaključiti da je nakon stabilizacije terena, tj. u vrijeme prvog grčkog nukleusa, farska kovnica emitirala brončani novac u različitim nominalama. Na tim ranim emisijama prikazana su htonska božanstva i njihovi atributi, čiji su kult kolonisti preuzeli kao dio nomina od svoje metropole te štovanjem Zeusa, Demetre, Perzefone i Dioniza ostvarili idealan kontinuitet sa zajednicom koju su zauvijek napustili. Grad s megalitskim bedemima i novom isplaniranom arhitekturom Parani su podigli prije sredine 4. st. još u vrijeme sirakuških tirana i njihove zaštite grčkih kolonija na srednjem Jadranu.

KATALOG

1. (N 226)

Hemilitra, prva polovica 4. st. pr. Kr., Pharos.

Av.: Glava Zeusa s lovorovim vijencem, ulijevo, linearna kružnica.

Rv.: Jarac stoji na gredi, ulijevo, linearna kružnica, u odsječku natpis: ΦΑ.

Bronca, 17,03 g; promjer 25 mm; 3.

Nalazište: Stari Grad, Remetin vrt, sonda IV.

Lit.: BRUNŠMID 1998: nema, 5/varijanta; BONAČIĆ MANDINIĆ 1995-1996: 137, T.I 2, br. 10

2. (N 249)

Hemilitra, prva polovica 4. st. pr. Kr., Pharos.

Av.: Glava Zeusa s lovorovim vijencem, ulijevo, linearna kružnica.

Rv.: Jarac stoji na gredi, ulijevo, linearna kružnica, u odsječku natpis: ΦΑΡΙΩΝ.

Bronca, 15,03 g; promjer 24 mm; 1.

Nalazište: Stari Grad, Remetin vrt, sonda III.

Lit.: BRUNŠMID 1998: 5; BONAČIĆ MANDINIĆ 1995-1996: 137, br. 11.

3. (N 373)

Trias, prije sredine 4. pr. Kr., Pharos.

Av.: glava Perzefone lijevo, linearna kružnica.

Rv.: jarac lijevo, ispred biljka, ispod crta, u egzarhu [Φ] A.

Bronca, T.: 8,39 g; Dim.: 20x18 mm.

Nalazište: Stari Grad, Remetin vrt, sonda VII.

Lit.: BRUNŠMID 1998: 18: T. I / 13.

4. (N 380)

Trias, prije sredine 4. st. pr. Kr., Pharos.
Av.: glava Perzefone s vijencem od klasja lijevo.
Rv.: koza nalijevo, ispred nje biljka.
Bronca, T.: 8,07 g; Dim.: 18x18 mm; 3.
Nalazište: Stari Grad, Remetin vrt, sonda VII.
Lit.: BRUNŠMID 1998: 18: T. I / 13.

5. (N 223)

Trias, druga polovica 4. st. pr. Kr., Pharos.
Av.: glava Perzefone.
Rv.: jarac lijevo.
Prekovan na novcu Ise tipa Artemida/zvijezda.
Bronca, T.: 6,46 g; Dim.: 20x20 mm; 5.
Nalazište: Stari Grad, Remetin vrt, sonda I.
Lit.: BRUNŠMID 1998: 44, 17; BONAČIĆ MANDINIĆ 1995-1996: 138, br. 17.

6. (N 381)

Trias, sredina 4. st. pr. Kr., Pharos.
Av.: glava Perzefone lijevo.
Rv.: koza nalijevo, ispred moguće tragovi biljke.
Bronca, T.: 5,53 g; Dim.: 19x17 mm; 1.
Nalazište: Stari Grad, Remetin vrt, sonda VII.
Lit.: BONAČIĆ MANDINIĆ 1987: 395, br. 35.

7. (N 492)

Trias, sredina 4. st. pr. Kr., Pharos.
Av.: glava Perzefone lijevo.
Rv.: koza lijevo, ispod crta, ali nema tragova legende.
Bronca, T.: 6,17 g; Dim.: 19x20 mm; 12.
Nalazište: Stari Grad, Remetin vrt, sonda VII.
Lit.: BRUNŠMID 1998: 17: T. I / 11.

8. (N 495)

Trias, sredina 4. st. pr. Kr., Pharos.
Av.: glava Perzefone lijevo, linearna kružnica.
Rv.: koza lijevo, linearna kružnica.
Bronca, T.: 5,45 g; Dim.: 21x23 mm; 5.
Nalazište: Stari Grad, Remetin vrt, sonda VII.
Lit.: BRUNŠMID 1998: 17: T. I / 12.

9. (N 488)

Polovica triasa, sredina 4. st. pr. Kr., Pharos.
Av.: glava Perzefone lijevo.
Rv.: koza nalijevo, iznad moguće tragovi zvijezde.
Bronca, T.: 2,49 g; Dim.: 13x15 mm; 12.
Nalazište: Stari Grad, Remetin vrt, sonda IX.
Lit.: BRUNŠMID 1998: 21/T.I 12, 22; BONAČIĆ MANDINIĆ 1987: 397, br. 121.

10. (N 489)

Trećina triasa, prva četvrtina 4. st. pr. Kr., Paros.

Av.: glava Demetre d.

Rv.: jarac hoda l.

Bronca, T.: 1,63 g; Dim.: 12x12 mm; 7.

Nalazište: Stari Grad, Remetin vrt, sonda A.

Lit.: *TRATÉ* II. 3. col. 843-844. no. 1339. pl. 241. no. 1.; *BMC*: 113, no. 10, pl. 26, no. 5; *TRATÉ* II. 3. col. 843-844. br. 1338. Pl. 240. br. 34.

11. (N 490)

Trećina triasa, prva četvrtina 4. st. pr. Kr., Paros.

Av.: glava Demetre d.

Rv.: jarac hoda l.

Bronca, T.: 1,25 g; Dim.: 8x9 mm; 2.

Nalazište: Stari Grad, Remetin vrt, sonda A.

Lit.: *TRATÉ* II: 3, col. 843-844, br. 1339, Pl. 241, br. 1.

12. Zagreb AM no. 3078 (zbirka Bervaldi-Lucić, Hvar) Paros.

Av.: glava Demetre d., kosa skupljena.

Rv.: jarac hoda d., ispod crta, iznad ΠΑΠΙ.

Bronca, T.: 1,52 g; Dim.: 11,5 mm; 2.

Nalazište: Stari Grad.

Lit.: *BMC* (Crete and the Aegean Island sI, p.113, br. 10, Pl. 26, br. 5; *TRATÉ* II. 3.col. 843-844. br. 1338. Pl. 240. br. 34.

13. (N 358)

Trećina triasa, prva polovica 4. st. pr. Kr., Pharos.

Av.: glava Demetre l., linearna kružnica.

Rv.: jarac, linearna kružnica, u egzergu ΦΑ.

Bronca, T.: 0,97 g; Dim.: 11x12 mm; 2.

Nalazište: Stari Grad, Remetin vrt, sonda VI.

Lit.: *BONAČIĆ-MANDINIĆ* 1987: 398, br. 141; *DUKAT – JELIČIĆ-RADONIĆ* 2007, u tisku.

14. (N 494)

Trećina triasa, prva polovica 4. st. pr. Kr., Pharos.

Av.: glava Demetre l.

Rv.: jarac l., linearna kružnica.

Bronca, T. 1,09 g; Dim.: 11 mm; 3.

Nalazište: Stari Grad, Remetin vrt, sonda VII.

Lit.: *BRUNŠMID* 1998: 46, br. 24, Pl. 1. br. 18; *BONAČIĆ-MANDINIĆ* 1987: Pl.2.sl 18, 19, br. 139, 145; *GÖRICKE-LUKIĆ* 2004, br. 471.

15. (N 400)

Trećina triasa, druga polovica 4. st. pr. Kr., Pharos.

Av.: glava Demetre d.

Rv.: koza d.

Bronca, T.: 1,21 g; Dim: 12 mm.

Nalazište: Stari Grad, Remetin vrt, sonda VIII.

Lit.: *BONAČIĆ MANDINIĆ* 1987: br. 147, 148 T. 2, 21; *VISONÀ* 1993: br. 2-12, sl. 2-7, br. 2-5; *GÖRICKE-LUKIĆ* 2004: br. 473, 474, 475.

16. (N 486)

Trećina triasa, druga polovica 4. st. pr. Kr., Pharos.

Av.: glava Demetre d.

Rv.: koza d.

Bronca, T.: 1,13 g; Dim.: 11 mm; 3.

Nalazište: Stari Grad, Remetin vrt, sonda VII.

Lit.: BONAČIĆ MANDINIĆ 1987: 395, br. 147, 148, T. 2, 20, 21; VISONÀ 1993: br. 2-12, sl. 2-7, br. 2-5; GORICKE-LUKIĆ 2004: br. 473, 474, 475.

17. (N 224)

Trećina triasa, druga polovica 4. st. pr. Kr., Pharos.

Av.: glava Demetre l.

Rv.: koza l.

Bronca, T.: 1,58 g; Dim.: 13 mm; 5.

Nalazište: Stari Grad, Remetin vrt, sonda I.

Lit.: BRUNŠMID 1998: 23, T.I 17; BONAČIĆ MANDINIĆ 1987: br. 123, 137(?); BONAČIĆ MANDINIĆ 1995-1996: 138, T. I 7, br. 22; GORICKE-LUKIĆ 2004: br. 472, 476.

18. (N 493)

Trećina triasa, druga polovica 4. st. pr. Kr., Pharos.

Av.: glava Demetre l.

Rv.: koza l.

Bronca, T.: 1,69 g; Dim.: 13 mm; 3.

Nalazište: Stari Grad, Remetin vrt, sonda VII.

Lit.: BRUNŠMID 1998: 46, br. 23, T.I 17; BONAČIĆ MANDINIĆ 1987: pl. 2, sl. 15, 16(?), br. 123, 137(?); GORICKE-LUKIĆ 2004: br. 472, 476.

KRATICE

BMC – WROTH, W.W. – POOLE, R.S. 1963 – Catalogue of the Greek coins of Crete and the Aegean Islands. Bologna, 1963.

LIMC – *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*. 8 vols, Zürich-München, 1981-1997.

TRATÉ II – BABELON, E.C.F. – DE MORGAN, J.J.M. 1901 – *Traite des monnaies grecques et romaines*, Tome 2. Paris, 1901)

LITERATURA

BONAČIĆ MANDINIĆ, M.

- 1987. Novac Farosa iz zbirke Machiedo u Arheološkom muzeju u Splitu. Summary: The Coins of Faros from the Machiedo Collection in the Archaeological Museum of Split, *AVest* 38/1987: 393-406. 1995-1996. Farska kovnica. Summary: J. JELIČIĆ RADONIĆ (ed.), *Pharos mint, Pharos – antički Stari Grad* (katalog izložbe). Zagreb, 1995-1996: 133-139.
- 2004. Grčki novac u stalnom postavu Arheološkog muzeja u Splitu. Split, 2004.

BONAČIĆ MANDINIĆ, M. – VISONÀ, P. 2002 - Monetary Circulation on the Island of Vis (Issa), c. 350 B.C. – A.D. 600. U: N. CAMBI – S. ČAČE – B. KIRIGIN (ur.), *Grčki utjecaj na istočnu obalu Jadrana*. Split, 2002: 319-374.

BONAČIĆ MANDINIĆ, M. – GÖRICKE-LUKIĆ, H. 2010 – Numizmatika. U: J. POKLEČKI STOŠIĆ (ur.), *Antički Grci na tlu Hrvatske* (Katalog izložbe). Zagreb, 2010: 175-181.

BRUIT ZAIDMAN, L. – SCHITT PANTEL, P. 1999 – *Religion in the Ancient Greek City, The Eleusian Mysteries*. Cambridge, 1999.

BRUNŠMID, J. 1998 – *Natpisi i novaca grčkih gradova u Dalmaciji*. Split, 1998².

CAMBI, N. 2002 – Glava božice iz Isse (Vis, otok Vis). Summary: Head of a goddess from Issa (Vis, the island of Vis). U: N. CAMBI – S. ČAČE – B. KIRIGIN (ur.), *Grčki utjecaj na istočnu obalu Jadrana*. Split, 2002: 303-310.

DUKAT, Z. – MIRNIK, I. 1979 – Numizmatička zbirka Dominikanskog samostana u Starom Gradu na Hvaru. Summary: Numismatic collections of the Domician Monastery at Stari Grad. *VMKH*, 28/1979, 3: 5-15 + 2 tab.

DUKAT, Z. – JELIČIĆ-RADONIĆ, J. 2009 – Dionizijev novac Sirakuze u Starom Gradu na Hvaru. Summary: Syracusan coinage of Dionysius the Elder from Stari Grad on the island of Hvar. *VAMZ*, 3.s., 42/2009: 321-338.

DUKAT, Z. – JELIČIĆ-RADONIĆ, J. 2007 – The earliest Coins of the Pharos Mint on the Island of Hvara (Croatia), 1st international conference »Numismatic History and Economy in Epirus during antiquity«. University of Ioannina, October 3rd-7th 2007, Ioannina, in print.

GÖRICKE-LUKIĆ H.

- 2004. *Grčki, grčko-kolonijalni i keltski novac iz Muzeja Slavonije Osijek* (Katalog izložbe). Summary: Greek, Greek-colonial and Celtic Coins from the Museum of Slavonia. Osijek, 2004.
- 2012. Ostava grčkog novca iz Škudljivca na Hvaru, *VAMZ* 45/ 2012: 299-339.

GORINI, G. 1993 – La circolazione in ambiente adriatico, La monetazione dell'età dionigiana. *Atti del VIII Convegno del Centro Internazionale di Studi Numismatici* – Napoli, 29 maggio – 1 giugno 1983. Roma, 1993: 277-311.

GRAHAM, A. J. 1983 – *Colony and Mother City in Ancient Greece*. Chicago, 1983.

JELIČIĆ-RADONIĆ, J.

- 1995-1996. (ur.) *Pharos – antički grad* (katalog izložbe),. Summary: Pharos – town of antiquity, Zagreb 1995/1996, 56-114.
- 1999-2000. Novi urbanistički elementi antičkog grada Farosa, *OpA* 23-24/1999-2000: 77-82.

- 2002. Pharos – città antica, Nuove scoperte archeologiche dalla Faros greca ed ellenistica. U: N. CAMBI – S. ČAČE – B. KIRIGIN (ur.), *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*. Split, 2002: 221-240.
- 2005. The Foundation of the Greek City of Pharos on the Island of Hvar. U: ŠEGVIĆ, M. – I. MIRNIK (ur.), *Illyrica antique - Ob honorem Duje Rendić-Miočević*. Zagreb, 2005: 315-328.
- 2010. Prva emisija novca isejske kovnice. Summary: The first issue of Issa coins, *IzdHAD* 26/2010: 61-67.
- 2010a. Far u svjetlu novih istraživanja. U: J. POKLEČKI STOŠIĆ (ur.), *Antički Grci na tlu Hrvatske* (Katalog izložbe). Zagreb 2010: 125-129.
- KATIĆ, M.
- 1995-1996. Ilirsko naselje u Starom Gradu. Summary: Illyrian settlement in Stari Grad on Hvar, Pharos – Antički Stari Grad, Katalog izložbe, ed. Muzejsko galerijski centar, Zagreb 1995-1996, 51-55
- 1999. Agglomération illyrienne pré-grecque à Stari Grad sur l'île de Hvar. P. Cabanes (ur.) *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité III, Actes du IIIe Colloque International de Chantilly, 16-19 octobre 1996*. Paris, 1999: 61-65.
- LANZILLOTTA, E. 1987 – *Paro dall'età arcaica all'età ellenistica*. Roma, 1987.
- LESKY, A. 2001 – *Povijest grčke književnosti*. Zagreb, 2001.
- ΛΙΑΜΠΗ, Κ. 1998 – Πάρος, Κυκλάδες, Ιστορία τοῦ τοπικοῦ καὶ τοπικῆς ἱστορίας. Ἀθήνα, 1998.
- MAY, J.M.F. – The coinage of the Greek settlements in Illyria. (rukopis u Ashmolean Museum, Oxford).
- MIRNIK, I.
- 1979. O numizmatičkoj zbirci Dominikanskog samostana u Bolu na Braču. *VMKH*, 28/1979,1: 10-21 + 2 tab.
- 1981. *Coin Hoards in Yugoslavia*, BAR 95. Oxford, 1981.
- MADDOLI, G. 1996 – Cults and Religious Doctrines of the Western Greeks. U: G. PUGLIESE CARRATELLI (ur.), *The Western Greeks*. London, 1996: 481-498.
- OLALLA, P. 2007 – Mitološki atlas Grčke. Zagreb 2007.
- POLASCHEK E. 1938 – Pharos, *RE* 19, 1860-1866.
- RUBENSOHN, O. 1949 – Paros, *RE* 18, 1781-1872.
- SEAFORD, R. 2006 – *Dionysos*. London-New York 2006.
- TSOURTI, E. 2001 – The Aegean of the Coins. Athens 2001.
- TUSA CUTRONI, A. 1968 – La riconiazione della litra siracusana nel IV secolo a. C. *Sicilia Archeologica* 4, Trapani 1968, 44-49.
- VISONÀ, P. 1993 – Bronze Coins of Paros from the Island of Hvar, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 86 (1993), pp. 253-260.
- ZANINOVIĆ, M 1996 – Dionizijske tradicije Pharosa. Summary: Dionysiac Traditions of the Island of Pharos Od Helena do Hrvata, Zagreb 1996., 117-127.

EARLY EMISSIONS OF THE PHAROS MINT FROM THE REMETIN VRT SITE IN STARI GRAD ON THE ISLAND OF HVAR

The 1835 discovery of the Škudljivac hoard in the vicinity of Stari Grad on the island of Hvar, containing exceptionally well-preserved coins of the earliest emissions in the Greek colonies of Pharos and Heraclea and overstrikes of Ionios coins, marked the real beginning of numismatic research in this region, as pointed out by Brunšmid. In a number of studies, our eminent numismatist Dr. Ivan Mirnik covered hoards and coins of Greek towns in the central Adriatic region, and he has taken special care of the protection of this precious archaeological heritage. We wish our dear colleague many productive years ahead, and we contribute this paper on early emissions of coins from the Pharos mint.¹

In the late 19th century, J. Brunšmid developed the basic typology and chronology of the Pharos coins known at the time, which had mostly been received by various collections without accompanying data on the circumstances of their discovery. This situation is still the main starting point for the study of Pharos emissions. Recent archaeological excavation of this Greek town has resulted in the first coins of Pharos ever to be found in the context of Greek architecture and associated archaeological material, making it possible to introduce certain corrections to the data on emissions of individual types of coins issued by the Pharos mint and establish a clearer chronology of coinage of one of the oldest towns on the eastern Adriatic coast.

Under the patronage of Dionysius the Elder, tyrant of Syracuse, the Parian colony of Pharos was founded in 384-383. In spite of the noteworthy resistance of the indigenous population and their allies – as reported by Diodor – the Parians, assisted by the eparch of Dionysius's fleet from Issa, stabilized the occupied territory and erected a town by the sea. During the systematic archaeological excavation of the site of Remetin Vrt in Stari Grad on the island of Hvar, carried out between 1994 and 2004, and led by M. Katić and the author of these lines, the south-eastern corner of the ancient town was discovered. Inside the south and east ramparts, recessed towards the north at a right angle and thus creating a protected access to the eastern town's gate, cultural layers were found whose stratigraphy clearly reveals the painstaking Parian conquest of the land previously occupied by an Illyrian settlement. In addition to the remains of the Illyrian settlement, burnt down and destroyed several times, and of the first Greek nucleus in the conquered territory, which was also burnt down in fierce military clashes, and the main walls of the first stone houses of the pre-colonial population, which were later partially incorporated in the town plans, when the ramparts and new residential buildings were constructed, a significant amount of archaeological material was also discovered, mostly pottery of various shapes, and individual coins.

During the archaeological excavation at Remetin Vrt, in the layer containing traces of burning (10 / at ▼ 316-326 cm) of the first Greek occupation of the land on top of the demolished Illyrian settlement, the earliest bronze coins were found (10-N489, 11-N490), together with shards of fine Greek ware. These are the first Parian coins of the Demeter type with stephane r./ walking male goat l., discovered during the archaeological excavation. Although these coins contain no legend, that is, no designation of ethnicon, the analysis of the metal

¹ Our prematurely departed colleague Zdenka Dukat made particular contribution to the expert analysis of the Greek and Roman coins found during the archaeological excavation at the Remetin Vrt site in Stari Grad. This paper contains some of the results of our long joint work.

composition has confirmed that these are Parian coins. Such a finding corresponds to the coin kept in the Archaeological Museum in Zagreb (12 - Inv. No. 3078), made of the same metal composition and bearing the inscription ΠΑΠΙ on the reverse.

Bronze coins issued by the Pharos mint, very similar to the above Parian coins brought to Pharos by colonists, were discovered in subsequent cultural layers. Although these are coins of the same type and small denomination, one third of a trias, certain variations in style and artistic quality of depictions on individual coins are obvious at very first sight. This was also visible in stratigraphic profiles of test pit VII, and thus the coins can be classified in several groups.

I (13-N358, 14-N494):

obverse – head of Demeter l., linear circle

reverse – male goat l., in exergue legend ΦΑ, linear circle

II (386, 15-N400, 421, 16-N486):

obverse – head of Demeter r., hair rolled in a bun

reverse – female goat r.

III (17-N224, 271, 354A, 440, 18-N493, 648):

obverse – head of Demeter l.

reverse – female goat l.

The current numismatic literature, which follows Brunšmid's classification and stylistic analysis of types of coins issued by the Pharos mint, maintains that these coins of small denomination, dated to the end of the 4th and 3rd c. BC, show Artemis/goat, and this has been generally accepted, together with the given dating. However, the archaeological excavation at Remetin Vrt resulted in the first coins of Paros and Pharos ever to be found in cultural layers in the context of archaeological material and Greek architecture, thus allowing a more precise dating. Relations among the above groups of Pharian coinage of small denomination can be studied on the basis of the stratigraphy of the northern profile of test pit VII. A coin (14-N494) from the first group was discovered at ▼280 cm, in a layer of dark soil under some stone rubble, separating it from the following upper layer of red soil. This layer can be linked to the early Greek architecture, preceding the planned construction of ramparts.

In the following cultural layer of red soil, at the same depth, coins were discovered which were classified into groups II (16-486 at ▼261 cm) and III (Inv. No. 18-N493 at ▼261 cm) on the basis of stylistic variants. On the reverse, a female goat is depicted instead of a male goat, which is a novelty in comparison to the Paros coinage and group I of the Pharian coins. On the obverse, the effigy of Demeter is preserved, as she is the main Parian deity and her importance is reflected in the Pharos coins.

In addition to the above emissions featuring Demeter, in its early phase, the Pharos mint issued triases with a likeness of Persephone. Such coins were discovered at the Remetin Vrt site: five at the same depth in test pit VII (3-N373, 4-N380, 6-N381, 7-N492, 8-N495/▼268-261 cm). In the next test pit, number IX, at the same depth, ▼266 cm, a half-trias coin was found (9-N488), with a depiction of Persephone.

According to Brunšmid's classification, issues with Persephone's effigy were minted in the late 4th and 3rd c. BC, with two denominations. In view of the overstriking of Issean coins with Pharos trias, Artemis/star, attributed by Brunšmid to the second period of operation of the Issean mint at the end of the 4th c. BC, has been dated to the same period as the Pharian coins featuring Persephone, and this is generally accepted. The overstriking of triases of the tyrants

of Syracuse and the first issues of the Issean colony with the ethnicon mark ΙΣΣΑΙΩΝ with the same type of the Pharian coins with depictions of Persephone undoubtedly indicates that these emissions had been issued before.

The first phase of the Pharos mint also encompasses bronze hemilitres of the Zeus/male goat type (1-N226, 2-N249), discovered in the earliest cultural layers. On the basis of the stratigraphic analysis it can be concluded that they belong to emissions preceding the construction of the ramparts and real town planning: that is, that they were struck before the middle of the 4th c. BC and can be linked to the remains of walls of the first Greek architecture discovered in the south-eastern corner of Pharos during the archaeological excavation at Remetin Vrt.

In the following cultural layer, there were triases with a likeness of Persephone. On examples that are better preserved (3-N373, 4-N380), one can observe an elaborate goat's body, similar to that on the above-mentioned issues featuring Zeus and Demeter, but here a plant stem is shown in front of the animal. In the same cultural layer of test pit VII in which these triases featuring Persephone were found, there were also coins of Heraclea and Syracuse, and overstrikes of Syracusan coins. The analysis of the entire archaeological material will contribute to a more precise dating of individual issues. In the same layer of red soil, and at the same depth, third-trias coins were found with the effigy of Demeter, and belonging to groups II and III, where a female goat is depicted instead of a male. The two contemporary variants followed the emissions of coins of group I featuring Demeter rendered in a much more 'beautiful' style, and always accompanied by a male goat. A similar stratigraphic picture was observed in test pit I, where a trias with Persephone's effigy struck over the Issean type Artemis/star was found at the same depth, together with a third-trias coin featuring Demeter and a female goat (17-N224). Therefore, on the basis of the stratigraphic analysis, these issues by the Pharos mint can be dated to the period following the construction of the ramparts of a well-planned town. However, according to the known trias coins featuring Persephone, which are of a high quality, it is likely that the first issues of such coins occurred at the same time as coins with the effigy of Zeus (with or without a snake, such as 1-N226, 2-N249) and the Demeter types (13-N358, 14-N494). After these, trias coins were issued with a representation of Persephone, found at Remetin Vrt, in that some such coins were struck over Syracusan and Issean coins, with a plant appearing in front of the male goat. At that time, half-trias coins were also issued, featuring Persephone (9-N488), and third-trias coins, featuring Demeter (group II/15-N400, 16-N486 and III/17-N224, 18-N493), with a female goat shown on the reverse.

Although some colonies minted coins of identical weight and type to those issued by their parent town, differing only in the ethnicon, the early emissions of the Pharos mint belong completely to the Syracusan monetary system. But, as regards their design, the first issues of the Pharos mint rely on Parian coinage, and are not inferior to it in terms of their artistic quality. Deities depicted on early series of coins issued in the new colony undoubtedly indicate that the same cults were worshipped and taken over by protocolonialists from their metropolis, as elements of their identity. The festivities of Demeter and Dionysius, linked to the vitality of land cultivated in the fertile *chora* of Pharos, reflect the pronounced chthonic character of their religion. This is further confirmed by portrayals of chthonic deities (Zeus, Demeter, Persephone, Dionysius) and their symbols (male goat, snake, bunch of grapes) on early emissions of the Pharos mint.

Once the Parians had organized their city-state, the Pharos mint stepped up its activity. This is suggested by numerous emissions of coins of various types and denominations, discovered in the deepest cultural layers during the archaeological excavations carried out at

the Remetin Vrt site. These include primarily the representative bronze hemilitre coins of the Zeus/male goat type, found in the oldest layers, and also third-triases coins of the Demeter/male goat type. Triases of the Persephone/male goat type were discovered in the cultural layer subsequent to the construction of the ramparts and town planning prior to the middle of the 4th c. BC. In comparison to other coins of a much higher quality and nicer style, making it obvious that these types of coinage of medium denomination were issued at the same time as the first emissions of hemilitres featuring Zeus/male goat and third-triases featuring Demeter/male goat. After the fall of the tyrants of Syracuse in 344, and the subsequent discontinuation of Syracusan patronage over Greek towns in the central Adriatic, the Syracusan coins of the Athens/hippocampus type and Issean coins of the Artemis/eight-pointed star type were overstruck by the Pharian trias of the Persephone/male goat type, additionally suggesting that it had been used earlier than indicated by Brunšmid's generally accepted chronology. In the same cultural layer in which the Pharian trias coins were found, there were half-trias coins of the Persephone/female goat type, and there were also issues of third-trias coins of the Demeter/female goat type (groups II and III).

On the basis of the stratigraphic analysis of coins discovered during the archaeological excavations at Remetin Vrt, the conclusion can be drawn that, after the situation had stabilized, that is, at the time of the first Greek nucleus, the Pharos mint issued bronze coins of various denominations. Designs of these early issues include chthonic deities and their attributes, since these cults were taken over by colonists from their metropolis as elements of their identity, and, by worshipping Zeus, Demeter, Persephone and Dionysius, they achieved an ideal continuity with the community they had left for ever. The town, with megalithic ramparts and a new, planned architectural design, was erected by the Parians before the middle of the 4th c. BC, at the time of the reign of the tyrants of Syracuse and their patronage over Greek colonies in the central Adriatic.

Pogled na istočne bedeme i sklop grčko-helenističke arhitekture u Remetinom vrtu

